

Politiek en religie in onstuimige tijden

Een vergelijkende studie naar de politiek-religieuze
ideeën van Olympiodorus van Thebe, Orosius en
Rutilius Claudius Namatianus

Begeleider: de heer A.B. Meeus

15-06-2015

Mees van der Werf

S4194543

Paragraafindeling

Inleiding	pagina 1	
Intellectuelen van de vijfde eeuw	pagina 2	
Status Quaestionis	pagina 4	
1	Barbari ante portas	
1.1	Inleiding	pagina 6
1.2	Stilicho, held of verrader	pagina 7
1.3	Over barbaren in het algemeen	pagina 10
1.4	Conclusie	pagina 11
2	Goddelijke bescherming	
2.1	Inleiding	pagina 13
2.2	Magische beelden	pagina 14
2.3	Bescherming van het Rijk door goddelijke interventie	pagina 15
2.4	Conclusie	
3	De toekomst van het rijk	
3.1	Inleiding	pagina 17
3.2	Een werktuig Gods	pagina 17
3.3	Optimisme	pagina 18
3.4	Conclusie	pagina 20
Conclusie	pagina 21	
Literatuurlijst	pagina 22	

Inleiding

Op 24 augustus in het jaar 410 na Christus trokken de Goten onder leiding van Alarik door de Porta Salaria Rome binnen. Drie dagen lang werd de stad geplunderd. Hoewel de schade beperkt was, ging er een schok door de antieke wereld. De Oost-Romeinse keizer Theodosius II kondigde in Constantinopel drie dagen van rouw af.¹ Hiëronymus, die in Bethlehem verbleef, schreef: “*In één stad ging de hele wereld ten onder.*”²

Vele antieke auteurs hebben de val van Rome behandeld in hun werken, het bekendste voorbeeld hiervan is de *De Civitate Dei* van Augustinus. Het begin van de vijfde eeuw werd niet alleen gekenmerkt door de strijd tussen de Romeinen en de barbaren maar ook door de strijd tussen het christendom en de pagane religies. In 380 n. Chr. verhief Keizer Theodosius het christendom tot de staatsreligie van het Romeinse Rijk.³ Het paganisme werd nog twaalf jaar getolereerd, totdat in 392 Theodosius de enige keizer van het Rijk werd. Vanaf dat moment liet hij de tempels sluiten, verbood hij pagane festivals en het aanbidden van de goden.⁴ Toch waren in de vijfde eeuw pagaanse religies, rituelen en festivals nog wijdverbreid.

Het was zowel op politiek als religieus gebied een turbulente periode. De hevige militaire strijd vond plaats tegen een achtergrond van polemisch religieus discours tussen christenen en aanhangers van pagane tradities. In deze paper zullen de posities van de schrijvers Olympiodorus van Thebe, Orosius en Rutilius Claudius Namatianus in dit complexe politiek-religieuze debat in kaart worden gebracht. De onderzoeksvraag luidt als volgt:

Hoe positioneerden de laat-antieke auteurs Olympiodorus van Thebe, Orosius en Rutilius Claudius Namatianus zich in de politiek-religieuze discussies over Stilicho en de barbaren binnen de rijksgrenzen, de rol van het goddelijke in de bescherming van de grenzen en de toekomst van het Romeinse Rijk?

Helaas laat het beperkte karakter van deze paper een meer grondige analyse van het vraagstuk dan in deze paper wordt geboden niet toe.

---

¹ Eric H. Cline and Mark W. Graham, *Ancient empires: From Mesopotamia to the rise of Islam* (Cambridge, 2011), 303.

² Walter Emil Kaegi Jr., *Byzantium and the decline of Rome* (Princeton, New Jersey, 1968), 3.

³ Greg Forster, *The contested public square: the crisis of Christianity and politics* (Downers Grove, Illinois, 2008), 41.

⁴ Philip Hughes, *A history of the church*, 3 dln (New York, 1949), I: 38.

Intellectuelen van de vijfde eeuw

Olympiodorus van Thebe

Olympiodorus zag het levenslicht in Egyptisch Thebe tussen 360 en 380 n. Chr.⁵ John Matthews plaatst de geboorte van Olympiodorus rond het jaar 380 omdat hij vermoedt dat Olympiodorus zijn diplomatieke activiteiten ondernam toen hij rond de dertig of veertig jaar oud was.⁶ Dit is echter slechts een aanname, het is evengoed mogelijk dat hij op latere leeftijd actief was.

Tijdens de jeugd van Olympiodorus floreerde Thebe als een centrum van klassieke Griekse literatuur en bracht de stad vele politici en publieke figuren voort.⁷ Olympiodorus stapte in 412 de geschiedenis binnen: hij leidde op dat moment de Oost-Romeinse diplomatieke missie aan het hof van Donatus, de koning der Hunnen. Hij omschrijft zichzelf als een dichter (*ποιητής*).⁸ Mogelijkerwijs hebben zijn literaire vaardigheden tot een diplomatieke carrière geleid, zoals in die tijd niet ongebruikelijk was. Het originele werk van Olympiodorus is verloren gegaan maar de contouren ervan zijn te reconstrueren aan de hand van wat bewaard is gebleven in andere bronnen. Zo is het samengevat door de negende eeuwse patriarch van Constantinopel Photius.⁹ De Byzantijnse geschiedschrijvers Zosimus en Sozomenus hebben Olympiodorus als bron gebruikt en kunnen zo een gedeeltelijk beeld van zijn werk geven.

Paulus Orosius

Paulus Orosius werd geboren in Galicië in het noordwesten van Spanje tussen 375 en 380.¹⁰ Orosius was priester toen Rome in 410 geplunderd werd door de Goten van Alarik.¹¹ In 414 verliet hij zijn thuisgebied, dat werd geplunderd door de Vandalen, Alanen en Sueben.¹² Deze reis bracht hem in

---

⁵ Warren Treadgold, 'The diplomatic career and historical work of Olympiodorus of Thebes', *The International History* (2004), 709-733, alhier 710.

⁶ John F. Matthews, 'Olympiodorus of Thebes and the history of the West (A.D. 407-425)', *The Journal of Roman Studies* 60 (1970), 79-97, alhier 79.

⁷ Alan Cameron, 'Wandering Poets: a literary movement in Byzantine Egypt', *Historia* 14 (1965), 470-509, alhier 497.

⁸ Roger C. Blockley, *The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus* (Cambridge, 2009), 27.

⁹ Matthews, 'Olympiodorus of Thebes', 82.

¹⁰ Giuseppe Zecchini, 'Jerome, Orosius and the Western chronicles', in Gabriele Marasco (red.), *Greek and Roman historiography in late antiquity: fourth to sixth century A.D.* (Leiden, 2003), 317-345, alhier 319.

¹¹ Santo Mazzarino, *The end of the ancient world* (New York, 1966), 58.

¹² Mazzarino, *The end of the ancient world*, 59.

contact met de bekende theologen Augustinus en Hiëronymus.¹³ Augustinus verzocht hem een geschiedwerk te maken dat als aanvulling op de *De civitate Dei* moest dienen.¹⁴ In 417 en 418 schreef Orosius dit werk, en noemde het: *Historiae Adversus Paganos*.¹⁵ Het was een universele geschiedenis die begon met de schepping van Adam en eindigde met de kroning van keizer Valentianus III. Het doel van dit werk was om aan de hand van de geschiedenis de boodschap van Augustinus, dat de val van Rome niet te wijten was aan de recente bekering van veel Romeinen tot het christendom, te ondersteunen. Orosius was één van de grote christelijke denkers van zijn tijd. Zijn *Historiae* is het belangrijkste christelijke geschiedwerk van de vroege vijfde eeuw. Het bestuderen van de *Historiae* verschaft ons inzicht in het wereldbeeld van een christelijk intellectueel in de jaren na de val van Rome.

Rutilius Claudius Namatianus

Rutilius Claudius Namatianus reisde in het najaar van 416 terug naar Gallië.¹⁶ Hij kwam uit Tolosa (het huidige Toulouse) maar had een paar jaar als bestuurder in Italië doorgebracht. Hij diende in 412 aan het hof van keizer Honorius in Ravenna als *magister officiorum*, ofwel hofmaarschalk. In de zomer van 414 was hij de stadsprefect van Rome.¹⁷ Tijdens zijn terugreis schreef hij het epische gedicht *De Reditu Suo (Over mijn terugkeer)*. Het eerste boek bevatte 644 dichtregels. Na 68 regels van het tweede boek stopt het manuscript echter abrupt. Rutilius is dan pas halverwege de kust van Noordwest-Italië. In de jaren zestig van de vorige eeuw is nog één pagina met 39 regels gevonden.¹⁸ Dit leerde ons echter niet meer dan dat Rutilius Genua heeft aangedaan, hoe of waar de reis eindigde is nog onbekend.¹⁹ Het gedicht is minder politiek of religieus gekleurd dan de werken van de andere schrijvers, desondanks is het duidelijk het product van een pagane staatsman.

---

¹³ Ibidem.

¹⁴ Zecchini, 'Jerome, Orosius and the Western chronicles', 320.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Kaegi, *Byzantium and the Decline of Rome*, 85.

¹⁷ Peter Heather, *The fall of the Roman Empire: a new history of Rome and the barbarians* (Oxford, 2006), 233.

¹⁸ Heather, *The fall of the Roman Empire*, 233.

¹⁹ Wim Verbaal, 'Reizen aan de grens: het Iter Gallicum van Rutilius Claudius Namatianus', *Hermeneus* 73 (2001), 146-155, alhier 149.

Status Quaestionis

Er is geen sprake van een historiografische traditie waarin alle drie de auteurs uitgebreid en vergelijkend worden besproken. In werken waarin zij alle drie behandeld worden passeren zij meestal slechts kort de revue als bron voor verhandelingen over de vroege vijfde eeuw. Er is veel materiaal gepubliceerd over Olympiodorus, doorgaans binnen de context van laat-antieke geschiedschrijvers. Over Orosius is veel geschreven in het kader van zijn rol als theoloog.

Hoewel het veld van geen van de geschiedschrijvers erg groot is het niet vrij van debat. Zo bestaat er de nodige onenigheid over de religieuze identiteit van Olympiodorus en de betrouwbaarheid van sommige fragmenten uit zijn werk. Dit zijn echter bescheiden thema's.

De toonaangevende bundeling en vertaling van de fragmenten van Olympiodorus is op dit moment *The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus* van Roger C. Blockley. Daar ik zelf niet in staat ben een elegante vertaling te produceren is voor de vertaling van de bronteksten steeds gebruik gemaakt van dit werk. De andere vooraanstaande experts op het gebied van Olympiodorus zijn John F. Matthews en Warren Treadgold.

Voor vertaalde fragmenten uit de *Historiae Adversus Paganos* van Orosius is meestal gebruik gemaakt van de vertaling van Roy J. Deferrari uit 1964. In 1980 werd *Die Geschichtstheologie des Orosius* van Goetz gepubliceerd. Het laatste grote werk in dit veld was *Van Nuffelens Orosius and the rhetoric of history* uit 2014. In deze paper wordt ook regelmatig gerefereerd naar Zecchini's artikel uit 2003, *Jerome, Orosius and the Western chronicles*.

De vertaalde citaten uit het gedicht van Rutilius Claudius Namatianus zijn afkomstig van John W. Duff en Arnold M. Duff uit de serie van de Loeb Classical Library. Een meer recente vertaling met commentaar verscheen in 1977 in het Duits en is van de hand van Ernst Doblhofer. Een vertaling in het Frans met commentaar van Serge Lancel en Étienne Wolff is gepubliceerd in 2007. Van deze vertaling is geen gebruik gemaakt omdat mijn Franse taalvaardigheid geen goed begrip van de tekst toelaat. Het veld van Rutilius is dusdanig bescheiden dat van een uitgebreid werk geen sprake is. Rutilius wordt echter veelvuldig besproken in recente publicaties over aspecten van de laat antieke wereld. Voorbeelden hiervan zijn het uitgebreide artikel *Rome Personified, Rome Epitomized:*

Representations of Rome in the Poetry of the Early Fifth Century van Michael Roberts dat in 2001 in het *American Journal of Philology* verscheen en het boek *Being a Roman magistrate: office-holding and Roman identity in Late Antique Gaul* van Pauli Sivonen uit 2006. Ook in de werken van Peter Heather komt Rutilius regelmatig aan bod.

1 Barbari ante portas

1.1 Inleiding

In de jaren rond 400 na Christus werd het West-Romeinse Rijk slechts in naam bestuurd door keizer Honorius. De werkelijke macht lag bij de minister en adviseurs van de keizer en zij probeerden dan ook constant hun eigen macht uit te breiden of de gunst van de keizer te winnen.²⁰ Flavius Stilicho was een van hen. Als Romein van Vandaalse komaf had hij zich opgewerkt tot *magister militum*, (meester der soldaten ofwel opperbevelhebber). Zo werd hij de machtigste man in het West-Romeinse Rijk.²¹ Stilicho maakte zich in het oosten weinig geliefd door namens het westen aanspraak te maken op de provincie Illyrië, die vanuit Constantinopel bestuurd werd. Om de druk op Constantinopel te vergroten stuurde Stilicho Alarik met zijn Goten naar het oosten. Terwijl Alariks troepen zich in het oosten bevonden sloeg het noodlot toe: grote groepen barbaren trokken de Rijn grens over en Gallië binnen. De gevolgen hiervan waren militaire opstanden in Gallië en Brittannië. Stilicho's reputatie leed zwaar onder deze tegenslag.²² Alarik eiste soldij voor zijn troepen in Illyrië, maar de senaat weigerde. Onder druk van Stilicho betaalden zij toch. De verontwaardiging die dit opriep in de senaat kwam goed naar voren in een uitspraak van een van de senatoren: "non est ista pax, sed pactio servitutis" (dit is geen vrede maar een pact van knechtschap).²³ Het zette kwaad bloed onder de senatoren, waardoor de positie van Stilicho steeds meer werd ondermijnd. Op 13 augustus vond er in Ticinum, het hedendaags Pavia, een munitieplaats waarbij enkele officieren werden gelyncht.²⁴ Dit incident bracht de machtsstrijd tot een climax. Keizer Honorius liet zich ervan overtuigen dat Stilicho hierachter zat en riep hem uit tot vijand van de staat. Hierop volgde een staatsgreep door de tegenstanders van Stilicho. Hoewel Stilicho met zijn troepen verzet had kunnen bieden, trok hij zich terug in de kathedraal van Ravenna. Op het bevel van de keizer werd hij hieruit verwijderd en geëxecuteerd.²⁵ De opvolgers van Stilicho bleken echter niet in staat Alarik in bedwang te houden en in 410 plunderde hij Rome.

---

²⁰ Tim Comell en John F. Matthews, *Atlas van het Romeinse Rijk* (Amsterdam, 1983), 208.

²¹ Stephen Mitchell, *A History of the Later Roman Empire: AD 284–641* (Singapore, 2007), 89.

²² Joseph Vogt, *The decline of Rome: the metamorphosis of ancient civilization* (London, 1967), 182.

²³ Edward Arthur Thompson, "Olympiodorus of Thebes." *The Classical Quarterly* 38 (1944) 43-52, alhier 48.

²⁴ Michael Kulikowski, *Rome's Gothic wars, from the Third Century to Alaric* (Cambridge, 2007), 173.

²⁵ Kulikowski, *Rome's Gothic wars*, 174.

Stilicho was en bleef een controversieel figuur. Hij was voornemens geweest de Goten van Alarik voor het Romeinse Rijk te laten strijden om hen daarna de ruimte te bieden zich ergens te vestigen. De tegenstanders van Stilicho wilden op geen enkele manier aan de barbaren toegeven. Zij waren van mening dat de redding van het Rijk in de vernietiging van de barbaren lag. De visie van de auteurs op Stilicho is daarom sterk verbonden aan hun visie op barbaren binnen de grenzen van het Romeinse Rijk.

1.2 Stilicho, held of verrader

Volgens Photius begon de geschiedenis van Olympiodorus in 407, het jaar waarin de barbaren de Rijn grens overstaken en Gallië binnentrokken.²⁶ Dit is een logisch beginpunt voor een werk dat voornamelijk verhaalt over het uiteenvallen van het West-Romeinse Rijk en de pogingen van verschillende Romeinse generaals om het tijt te keren. Matthews bepleit dat Olympiodorus ook een introductie schreef, met daarin enige informatie over de periode voor 407.²⁷ Het eerste fragment van de samenvatting bevat informatie over het huwelijk van Stilicho met Serena. Dit brengt Blockley tot de conclusie dat de introductie een overzicht gaf van de carrière van Stilicho voor 407.²⁸ Dat het werk een inleidend stuk over de opkomst van Stilicho bevatte past goed bij de belangrijke rol die Stilicho in het werk van Olympiodorus speelt.

De houding van Olympiodorus jegens Stilicho is opvallend. Stilicho werd door veel Griekstalige schrijvers, zoals Eunapius en Ammianus, afgeschilderd als een vijand van het Oost-Romeinse Rijk.²⁹ Daar waar de meeste westelijke geschiedschrijvers hem als verrader zagen, is Olympiodorus vele malen positiever. Zo verkondigde Stilicho dat hij de voogdij over zowel Honorius als Arcadius had ontvangen en dat Theodosius I Illyrië bij het West-Romeinse Rijk had gevoegd. In tegenstelling tot veel van zijn tijdgenoten, zoals Zosimus, trekt Olympiodorus deze claims niet in twijfel.³⁰

Stilicho zette de onderhandelingen met Alarik, die onder keizer Theodosius I begonnen waren, voort ondanks de brede tegenstand die aan het hof bestond. In zijn lange beschrijving van het conflict tussen het West-Romeinse Rijk en Alariks Visgoten besteedde Olympiodorus veel aandacht aan de verschillende vruchteloze pogingen tot een overeenkomst te komen. Hierbij is hij constant kritisch op

---

²⁶ Blockley, *The fragmentary classicising historians*, 30.

²⁷ Matthews, 'Olympiodorus of Thebes', 87.

²⁸ Roger C. Blockley, *The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus volume II text, translation and historiographical notes* (Liverpool, 1983), 163

²⁹ Wolf Liebeschuetz, 'Pagan historiography and the decline of the Empire', in: Gabriele Marasco (red.), *Greek and Roman historiography in late antiquity: fourth to sixth century A.D.* (Leiden, 2003), 177-218, alhier 204.

³⁰ Blockley, *The fragmentary classicising historians*, 44.

Romes beperkte bereidheid tot concessies. In 409 deed Alarik een voorstel voor een overeenkomst, waarover Olympiodorus het volgende schreef:

“He would make an alliance upon payment of a moderate amount of grain and permission to live in some territory which was of little importance to the Romans.”³¹

Dit voorstel werd echter afgewezen, tot de onvrede van Olympiodorus. Uiteindelijk besloot Alarik zijn eisen kracht bij te zetten door Rome te plunderen. Zoals uit het volgende fragment blijkt, legde Olympiodorus een groot gedeelte van de schuld aan het leed dat Rome ten deel viel bij de West-Romeinse autoriteiten.

“When he [Alaric] had twice sent certain bishops as envoys on this matter and had twice achieved nothing, Alaric came to Rome and besieged the city.”³²

Tijdens de val van Rome was Stilicho al enkele jaren dood. Uit het werk van Olympiodorus spreekt bewondering voor Stilicho's beslissing om zich niet met geweld tegen zijn arrestatie te verzetten. Tevens vermeldde hij de moord op Stilicho's zoontje, dit in tegenstelling tot andere Griekstalige schrijvers zoals Eunapius. Na de dood van Stilicho beschrijft Olympiodorus een reeks van tegenslagen voor het Rijk, niet alleen in Italië, maar ook in Gallië, Spanje en Brittannië. Olympiodorus presenteerde dit als het gevolg van het verdeelde beleid van het hof in Ravenna en de koppige weigering om met barbaren te onderhandelen.

In het werk van Olympiodorus wordt veelvuldig duidelijk dat hij een voorstander is van onderhandelingen met de barbaren. Dit is niet verwonderlijk. De opleving van het Rijk onder *magister militum* Constantinus was namelijk voor een groot gedeelte te danken aan de overeenkomsten met de Goten in 416 en 418.³³ Liebeschuetz suggereert zelfs dat Olympiodorus misschien deelgenomen heeft aan deze onderhandelingen.³⁴

De vermoedelijke plaatsing van een samenvatting van de carrière van Stilicho aan het begin van zijn werk en de vermelding van Stilicho's dood niet veel later hadden als doel te bewijzen dat de rampen

---

³¹ Salminius Hermias Sozomenus, *Sozomenus* 9, 8, in: Roger C. Blockley, *The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus volume II text, translation and historiographical notes* (Liverpool, 1983), 191.

³² Sozomenus, *Sozomenus* 9, 12, 163.

³³ Liebeschuetz, 'Pagan historiography', 205.

³⁴ *Ibidem*, 205

die het Rijk ten deel vielen, het gevolg waren van de val van Stilicho.³⁵ Het is duidelijk dat Olympiodorus de mening van Stilicho deelde dat het West-Romeinse Rijk het beste tot een overeenkomst met de Goten kon komen en hen een thuis binnen de grenzen van het Rijk moest bieden.

Rutilius Claudius Namatianus stond op een volledig andere manier tegenover Stilicho. Toen Rutilius zijn gedicht schreef was Stilicho al acht jaar dood. Toch was Rutilius bijzonder fel in zijn veroordeling van hem;

"Wherefore more bitter is the crime of cursed Stilicho in that he was betrayer of the Empire's secret. As he strove to live longer than the Roman race, his cruel frenzy turned the world upside down, and, while fearing that wherein he had made himself formidable, he let loose the arms of the barbarians to the death of Latium: he plunged an armed foe in the naked vitals of the land, his craft being freer from risk than that of openly inflicted disaster. Even Rome lay exposed to his skin-clad menials — captive ere she could be captured. Nor was it only through Gothic arms that the traitor made his attack: ere this he burned the fateful books which brought the Sibyl's aid. We hate Althaea for the death which came of the brand she gave to the flames; birds, so the fancy runs, weep for Nisus' lock. But it was Stilicho's will to hurl to ruin the eternal empire's fate-fraught pledges and distaffs still charged with destinies. Let every torment of Nero in Tartarus now halt; let an even more miserable ghost consume the Stygian torches. Stilicho's victim was immortal, Nero's was mortal; the one destroyed the world's mother, the other his own."³⁶

Rutilius zag Stilicho duidelijk als de verantwoordelijke voor de val van Rome. Volgens Rutilius liet Stilicho de barbaren los in Latium om van de vernietiging te profiteren. Stilicho werd door hem afgeschilderd als de moordenaar van Rome, de moeder van de wereld, en daarmee als een nog verschrikkelijker mens dan Nero. Rutilius vermeldt ook dat Stilicho de Sibillijnse boeken verbrand zou hebben. Dit was een verzameling van profetische uitspraken die tijdens de Republiek en het Keizerrijk in tijden van crises geraadpleegd werden. Hoewel het hoogst waarschijnlijk is dat de Sibillijnse boeken in de late oudheid vernietigd zijn, is Rutilius de enige bron die iets over de vernietiging zegt en daarmee ook de enige die Stilicho hieraan verbindt.³⁷ Het valt daarom niet met zekerheid te zeggen of Stilicho de boeken heeft laten verbranden. Het is echter interessant om te

---

³⁵ Blockley, *The fragmentary classicising historians*, 30.

³⁶ Rutilius Claudius Namatianus, *De Reditu Suo, libri II, 41-60*, in: John. Wight Duff, Arnold M. Duff, *Loeb classical library, minor Latin poets, Volume II* (Cambridge, Massachusetts, 1935), 829.

³⁷ Gilbert Norwood, 'Rutilius Claudius Namatianus', *Phoenix* 1 (1947), 36-41, alhier 37.

zien dat Rutilius de vermeende verbranding van de boeken als een van de voornaamste redenen voor de val van Rome ziet. Hij verbindt hier de vitaliteit van het Rijk sterk aan de profetieën. Uit dit korte fragment wordt duidelijk dat Rutilius een klassiek beeld heeft van de Goten: een groep barbaren die, als ze de kans krijgen, alles zullen plunderen of vernietigen. De Goten worden door Rutilius niet gezien als een groep individuen maar als een natuurkracht die al eeuwen de ondergang van het Rijk ten doel heeft. Dit klassieke beeld past bij een pagane Romeinse bestuurder. Het is dezelfde visie die de senatoren hadden op het dilemma toen Stilicho nog aan de macht was. Rutilius was geen senator maar wel onderdeel van de Romeinse bestuurselite. Het is dan ook niet verrassend dat in zijn gedicht het trotse wereldbeeld van de klassieke Romeinse bestuurselite doorklinkt.

1.3 Over barbaren in het algemeen:

De houding van Orosius ten opzichte van barbaren lijkt in eerste instantie vijandig. Dit blijkt uit het feit dat Orosius van mening is dat de tienduizend Gotische hulptroepen die omkwamen bij de Slag om de Frigidus niet als verloren levens moeten worden beschouwd. Tevens is hij tevreden over de situatie in zijn thuisland, Spanje, waar barbaren elkaar bevechten in stammenoorlogen³⁸. Ook over Stilicho is hij weinig positief:

“Meanwhile, Count Stilicho, sprung from the Vandals, an unwarlike, greedy, treacherous, and crafty race, thinking it of little consequence that he ruled under the emperor, struggled in every way, as it is generally reported, to place in power his son, Eucherius, who, already from boyhood and in private life, had been planning the persecution of Christians.”³⁹

Orosius zet een beeld neer van Stilicho als verrader. Dat zou immers in zijn aard zitten omdat hij een Vandaal als vader had. Al met al legt Orosius een grote afkeer van barbaren aan de dag. Zijn beschrijving van de plundering van Rome grijpt hij echter niet aan om de verdorvenheid van de barbaren te tonen, hij bagatelliseert de schade zelfs. Zo zou Alarik volgens Orosius zijn mannen het bevel hebben gegeven de stad met minimaal geweld te plunderen.

---

³⁸ Zecchini, ‘Jerome, Orosius’, 327.

³⁹ Paulus Orosius, *Historiae Adversus Paganos, libri VII, 38*, in: Roy J. Deferrari, *Paulus Orosius: The seven books of history against the pagans* (Washington D.C., 1964), 352.

“Alaric was on hand, and he besieged, confused and broke into fearful Rome, but after having first given the order that if any should take refuge in the holy places, especially in the basilicas of the holy Apostles Peter and Paul, they should permit these, in particular, although they were eager for plunder, to remain unharmed and unmolested and then, insofar as they could, should refrain from shedding blood.”⁴⁰

Daarnaast vertelt Orosius ons ook dat de barbaren in Spanje inmiddels hun zwaarden hebben omgesmeed tot ploegscharen en dat de bevolking hun nieuwe vrijheid verkiest boven de Romeinse belastingen. Deze positieve houding houdt verband met het christelijke geloof van deze barbaren. Orosius ziet de christelijke barbaren hier als het werktuig Gods.

“Therefore, God, the just steward of the human race, wished that the pagan enemy perish and permitted the Christian enemy to prevail, in order that the pagan and blaspheming Romans might be thrown into confusion by the ruination of the one and punished by the admission of the other, especially since the continence of the emperor, Honorius, so remarkable a king, and his most holy faith merited divine mercy in no small measure.”⁴¹

In de laatste pagina's van zijn werk geeft Olympiodorus uiting aan zijn tevredenheid over de oorlogen die de barbaren in Spanje onderling voerden en prijst hij hiervoor de goddelijke voorzienigheid. De houding van Orosius ten opzichte van de barbaren in het rijk is ambigu. Enerzijds houdt hij vast aan de klassieke Romeinse gedachte dat barbaren vijanden zijn die verslagen moeten worden als zij de grenzen van het Rijk oversteken. Anderzijds worstelt hij met het feit dat de Goten christelijk zijn. Uiteindelijk zijn de barbaren voor Orosius boven alles een werktuig in de handen van God.

1.4 Conclusie

In dit hoofdstuk is de houding van de drie schrijvers ten opzichte van barbaren binnen de grenzen van het Romeinse Rijk besproken aan de hand van hun visie op Stilicho en Alariks Goten. Er is geconcludeerd dat Olympiodorus vrij positief tegenover barbaren stond. Hij deelde de mening van Stilicho dat het het beste was om de Goten van Alarik voor het Rijk te laten vechten en binnen de grenzen van het Rijk te huisvesten. Hoewel Orosius niet eenduidig is over de kwestie, is het duidelijk

---

⁴⁰ Orosius, *Historiae Adversus Paganos*, VII, 38, 352.

⁴¹ Orosius, *Historiae Adversus Paganos*, VII, 37, 351.

dat hij het christendom belangrijker vond dan het Romeins burgerschap. Hij spreekt zich dan ook niet expliciet uit tegen de vestiging van barbaren binnen de rijksgrenzen. Afsluitend is vastgesteld dat Rutilius uitgesproken negatief is over barbaren, en Alariks Goten in het bijzonder.

2 Goddelijke bescherming

2.1 Inleiding

De Romeinen hadden hun eigen grenzen lange tijd voorgesteld als beschermd door bovennatuurlijke krachten. Zoals de oude Grieken voor hen, kenden zij verscheidene goden voor de bescherming van stadsmuren, grenzen en het gehele volk. Uit vele bronnen komt naar voren dat de Romeinen gedeeltelijk op de goden vertrouwden voor de bescherming van hun grenzen.⁴² De retoricus Libanius was van mening dat de vereering van de goden de beste verdediging was. Hij noemde de goede verstandhouding van de Romeinen met de goden zelfs de verdedigingsmuur (*teichos*) van het Romeinse Rijk.⁴³ De christenen was een dergelijk vertrouwen niet vreemd. In de vijfde eeuw na Christus, geloofden christenen in toenemende mate dat God, samen met een breed scala aan martelaren en heiligen, de steden aan de grenzen en in het centrum van het Rijk beschermden.⁴⁴ Het idee dat goddelijke krachten de grenzen van het Romeinse Rijk beschermden leefde dus zowel onder paganen als christenen. In dit hoofdstuk zal het verband tussen het goddelijke en de bescherming van het Romeinse Rijk in de werken van de verschillende auteurs besproken worden.

---

⁴² Mark W. Graham, *News and frontier consciousness in the late Roman Empire* (Ann Arbor, Michigan, 2006), 149.

⁴³ Graham, *News and frontier consciousness*, 149.

⁴⁴ *Ibidem*

2.2 Magische beelden

Olympiodorus geloofde sterk in het verband tussen de goden en de bescherming van de Romeinse grenzen. Dit komt in drie passages uit zijn werk duidelijk naar voren.

Zo vertelt Olympiodorus over een antiek heidens beeld op Sicilië ter hoogte van Rhegium.⁴⁵ Volgens hem beschermde dit beeld Sicilië tegen de vernietigende krachten van de Etna en barbaren van overzee. Het had namelijk aan de ene voet een eeuwig vuur en aan de andere een waterbron. Volgens Olympiodorus kwam het door de krachten van dit beeld dat Alarik er in 410 door slecht weer niet in slaagde vanuit Calabria over te steken naar Sicilië.⁴⁶ Na het huwelijk van Constantius en Galla Placidia in 417 werd het door Asclepius, de beheerder van hun landerijen in Sicilië, verwijderd.⁴⁷ Hierna werd het eiland geteisterd door de vulkaan en barbaren. Olympiodorus bespreekt vaker magische beelden, onder andere in dit fragment:

“The historian says that he heard from Valerius, a man of high rank, about silver statues which had been consecrated to ward off barbarians. He says that during the reign of Constantius the Emperor, when Valerius was governor of Thrace, it was reported that a treasure had been found. Valerius visited the site and learned from the locals that it was sacred and that statues had been consecrated there according to an ancient rite. This he then reported to the Emperor and received a rescript empowering him to take possession of the objects reported. When the spot was excavated, three solid silver statues were found deposited there, of barbarous style, with hands bound dressed in the embroidered clothing of the barbarians, with long hair and inclining towards the North, that is towards the land of barbarians. As soon as the statues were removed, a few days later the whole Gothic nation poured over Thrace and shortly afterwards the Huns and the Sarmatians were to invade Illyricum and Thrace also. For the site of the consecration lay between Thrace and Illyricum and to judge from the number of statues, they had been consecrated against the whole of barbarity.”⁴⁸

Het is duidelijk dat Olympiodorus geloofde dat de standbeelden de grens beschermden. Hij spreekt zelfs over de situatie alsof het om vanzelfsprekende natuurwetten gaat. In dit fragment doet Olympiodorus slechts verslag van één incident. Het hangt echter samen met veel vergelijkbare

---

⁴⁵ Matthews, ‘Olympiodorus of Thebes’, 96.

⁴⁶ Blockley, *The fragmentary classicising historians*, 39.

⁴⁷ Treadgold, ‘The diplomatic career’, 732.

⁴⁸ Photius, *Bibliotheca, Codex 80, 117*, in: Roger C. Blockley, *The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus volume II text, translation and historiographical notes* (Liverpool, 1983), 191.

momenten, waarbij Olympiodorus pagane rituelen die het rijk beschermen noemt. Hij trachtte een boodschap over te brengen op de bestuurders van het Rijk. Hij wilde hen aanraden de pagane rituelen die het Rijk beschermden niet te veronachtzamen, of in ieder geval niet moedwillig tegen te werken zoals de gouverneur en keizer in het bovenstaande fragment deden.

2.3 De grenzen en goddelijke interventie

Hoewel Rutilius Claudius Namatianus een overtuigd pagaan was, uitte hij zich minder sterk op het gebied van geloofszaken dan Olympiodorus of Orosius. Zijn gedicht is doorspekt van verwijzingen naar de klassieke goden, maar hij gaat niet uitgebreid op geloofszaken in. Het is dan ook moeilijk te zeggen hoe hij tegen het verband tussen de bescherming van het Rijk en het goddelijke aankeek. Wij kunnen echter vermoeden dat hij, net als Olympiodorus en Orosius en de meeste van zijn tijdgenoten, de hand van het goddelijke zag in de bescherming van het Rijk. Daartoe zijn ook de nodige aanwijzingen. De vermelding van de Sibillijnse boeken in het gedicht is reeds in het eerste hoofdstuk besproken. Het sterke verband tussen de, vermeende, verbranding van de boeken en de val van Rome geeft een aanwijzing dat Rutilius wellicht geloofde dat bepaalde pagane rituelen nodig waren voor het behoud van het Rijk. Dit vermoeden wordt verder ondersteund door het volgende citaat.

“If we acknowledge that the world was made on a definite plan and if this great fabric was a god's design, then as a protective fringe for our Latin outposts he wove the Apennines, barriers scarce approachable by mountain paths. Nature feared men's jealousy (of Italy) and thought it scant defense to put the Alps in Northern invaders' way, just as she has fenced with many limbs our vital parts and placed more than one covering around the precious works she has produced. Even then the Rome that was to be deserved her encirclement of manifold bulwarks and had gods who thought anxiously for her.”⁴⁹

Hoewel Rutilius hier de goden en natuurlijke grenzen met elkaar verbindt kan men hieruit niet met zekerheid concluderen dat Rutilius geloofde dat de goden de grenzen van het Romeinse Rijk beschermden. Het is echter wel een sterke aanwijzing.

---

⁴⁹ Rutilius, *De Reditu Suo*, II, 31-40, 827.

Ook Orosius geloofde in een verband tussen de bescherming van de grenzen en het goddelijke. In het volgende fragment beschrijft Orosius de situatie aan de Romeinse grenzen ten tijden van keizer Valens:

“Suddenly, from all sides by the will of God, the peoples located on the boundaries of the Empire and left there for this purpose are loosed and, with the reins relaxed, rushed into the territory of the Romans.”⁵⁰

Om dit bronfragment goed te begrijpen is het belangrijk om de context van het werk van Orosius goed te kennen. Hij richtte zich tot christenen die zich afvroegen waarom God de rampen van hun tijd liet gebeuren en de paganen die meenden dat de barbaren het Rijk binnen hadden kunnen trekken omdat de christenen niet langer de klassieke goden aanbaden. Qua karakter vertoont deze passage overeenkomsten met de teksten van Olympiodorus. Orosius' beschrijving wekt de indruk dat de barbaren constant druk op de grens uitoefenen en hieroverheen zouden spoelen zodra de goddelijke bescherming wordt weggenomen. Deze passage maakt op eenvoudige wijze duidelijk dat het antieke geloof, dat goddelijke krachten de grens beschermden, ook bij Orosius sterk aanwezig was.

2.4 Conclusie

Er is geconcludeerd dat Olympiodorus en Orosius in grote mate geloofden dat goddelijke krachten de grenzen van het Rijk beschermden. Over Rutilius kunnen dergelijke conclusies niet getrokken worden omdat zijn gedicht hiertoe niet genoeg bewijs bevat. Desondanks is het zeer aannemelijk dat hij hier ook in geloofde. Zoals meermaals duidelijk is geworden was dit geloof immers breed verspreid onder christenen en paganen.

---

⁵⁰ Paulus Orosius, *Historiae Adversus Paganos, libri VII, 7.22*, in: Mark W. Graham, *News and frontier consciousness in the late Roman Empire* (Ann Arbor, Michigan, 2006), 152.

3 De toekomst van het Rijk

3.1 Inleiding

Zoals in eerdere delen van deze paper al duidelijk naar voren is gekomen, was het Romeinse Rijk van de vroege vijfde eeuw een tumultueuze en onzekere wereld. Rome was voor het eerst sinds de vierde eeuw voor Christus ten prooi gevallen aan vijandige troepen. In Gallië en Brittannië heersten usurpers en plunderende groepen barbaren trokken door het West-Romeinse Rijk. Ondertussen werden de pagane tradities langzaam verdrongen uit de openbare samenleving. In dit hoofdstuk zal behandeld worden hoe de schrijvers de toekomst tegemoet zagen.

3.2 Een werktuig Gods

Hoewel Augustinus en Orosius als leden van de christelijke intelligentsia over veel zaken dezelfde visie hadden, waren er ook wezenlijke meningsverschillen. Voor Augustinus was Rome slechts een stad van mensen die uiteindelijk ten onder zou gaan terwijl de *civitas Dei*, de stad Gods, zou voortbestaan.⁵¹ Voor Orosius was Rome echter dé stad der mensen die het voortbestaan van de stad Gods zou garanderen. Dit behoeft enige uitleg.

Klassieke geschiedschrijvers schreven zelden over de periode voorafgaand aan de stichting van Rome. Voor Orosius was dit gedeelte van de geschiedenis echter wel interessant omdat het een wezenlijk onderdeel is van de heilsgeschiedenis. Dit gedeelte van zijn boek bespreekt dan ook voornamelijk Bijbelse thema's. Vanaf de stichting van de Rome verschuift de aandacht in zijn werk naar de opkomst van Rome. Hij beschrijft de periode van republikeins Rome als een geschiedenis van oorlogen, catastrofes en leed. Hoewel hij erg streng is in zijn oordeel over het republikeins Rome is hij van mening dat Rome zich toen al begon te onderscheiden van de andere gebieden op aarde. Volgens Orosius was het dankzij de merites van de Romeinen, in het bijzonder keizer Augustus, dat Christus ervoor koos om tijdens de heerschappij van Augustus in het Romeinse Rijk geboren te

---

⁵¹ Angela Pabst, *Divisio Regni, Der Zerfall des Imperium Romanum in der Sicht der Zeitgenossen* (Bonn, 1986), 161.

worden Volgens Orosius zou Christus zich als Zoon van God tegenover de mensheid kenbaar hebben gemaakt op 6 januari door zich door Johannes te laten dopen. Op diezelfde dag in 29 v. Chr. vierde Octavianus zijn overwinning op Antonius door de deuren van de tempel van Janus op het Forum Romanum te sluiten. Deze ceremonie vond alleen plaats als in het hele Rijk vrede heerste. Diezelfde dag zou volgens Orosius Octavianus de naam Augustus hebben aangenomen. Terwijl dit in werkelijkheid gebeurde op 16 januari 27 v.Chr..⁵² Door dit te stellen, verbond Orosius echter de heilsgeschiedenis van Christus en de schepping met het Romeinse Rijk. Dit principe staat ook wel bekend als augustustheologie.⁵³

Orosius gebruikte de pagane gedachte van *aeternas imperii* (eeuwige Romeinse heerschappij) en harmoniseerde die met de christelijke gedachte dat de geschiedenis ooit ten einde zou komen. Het Romeinse Rijk zou over de wereld heersen tot, met de komst van de antichrist, het einde der tijden zou beginnen.

3.3 Optimisme

Het werk van Olympiodorus opent met de val van Stilicho en de daaropvolgende plundering van Rome terwijl gelijktijdig in het West-Romeinse Rijk officieren uit het leger in opstand kwamen en zich door hun soldaten tot keizer lieten uitroepen. Het Rijk bevond zich in een crisis. Daarna neemt het narratief echter een hoopvolle wending. Ataulf beloofde keizer Honorius het hoofd van Jovinus, de laatste usurpator in Gallië, in ruil voor een vredesverdrag.⁵⁴ De opstand in Afrika werd neergeslagen en de Vandalen en Alanen in Spanje werden verslagen. Eerder in zijn werk besprak Olympiodorus hoe snel Rome hersteld was van de plundering. Aan het einde beschrijft hij opnieuw de glorie van de stad. Het werk bereikt haar climax wanneer de Oost-Romeinse generaals Aspar en Ardabur het westelijke Rijk bijstaan in het verslaan van de usurpator Joannes en Valentinianus tot keizer uitroepen in Rome.⁵⁵ Olympiodorus' analyse van de geschiedenis van het West-Romeinse Rijk bevat ook aanbevelingen voor zijn Griekse publiek. Zo trachtte hij aan de hand van vele voorbeelden, zonder het christendom aan te vallen, duidelijk te maken dat paganen en hun cultusobjecten het Rijk van dienst konden zijn, en dat de veronachtzaming ervan het Rijk kon schaden. Daarnaast pleit Olympiodorus voor toenadering tot de barbaren in het Rijk, en dan met name de Goten. De lange lijst

---

⁵² Zecchini, 'Jerome, Orosius', 324.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Blockley, *The fragmentary classicising historians*, 32.

⁵⁵ Treadgold, 'The diplomatic career', 727.

tegenslagen die het West-Romeinse Rijk te verduren kreeg begon met de onredelijke behandeling van Alarik door de senaat en eindigde toen Ataulf met Rome ging samenwerken. De laatste, aanbeveling die hij doet is dat het Oost-Romeinse Rijk het westen van steun moest voorzien. Uiteindelijk zal de lezer concluderen dat het West-Romeinse Rijk ondanks haar tegenslagen, tamelijk sterk en welvarend was en zeker geen verloren zaak.⁵⁶ Als men zich aan zijn aanbevelingen committeerde voorzag Olympiodorus een goede toekomst voor het Romeinse Rijk.

Het werk van Rutilius zal bij de lezer in eerste instantie de indruk wekken minder positief te zijn dan dat van Olympiodorus moet zijn geweest. Rutilius zag zich gedwongen om per schip naar Gallië te reizen omdat het systeem van stallen en herbergen langs de Via Aurelia niet hersteld was sinds de Goten het gebied hadden geplunderd.⁵⁷ Toch was Rutilius optimistisch over de toekomst van het Rijk, hij twijfelde niet aan haar beschavingsmissie.

*“Thy gifts thou spreadest wide as the sun’s rays,
As far as earth encircling ocean heaves.
Phoebus, embracing all things [,] rolls for thee;
His steeds both rise and sink in thy domains . . .
Far as the habitable climes extend
Towards either pole thy valour finds its path.
Thou hast made of alien realms one fatherland;
The lawless found their gain beneath thy sway;
Sharing thy laws with them thou hast subdued,
thou hast made a city of the once wide world.”⁵⁸*

Rutilius ging niet voorbij aan de tegenslagen die de eerdere jaren had gekenmerkt, maar hij was ervan overtuigd dat het Rijk sterker uit de crisis zou komen.

*“Let thy [Rome’s] dire woe be blotted and forgot;
Let thy contempt for suffering heal thy wounds . . .
Things which cannot be submerged rise again with greater force,
impelled they leap higher from the lowest depths.*

---

⁵⁶ Treadgold, ‘The diplomatic career’, 733.

⁵⁷ Heather, *The fall of the Roman Empire*, 234.

⁵⁸ Rutilius Claudius Namatianus, *De Reditu Suo, libri I, 129-137*, in: Peter Heather, *The fall of the Roman Empire: a new history of Rome and the barbarians* (Oxford, 2006), 234.

*Just as a torch turned downwards recovers new strength,
so you from a low condition soar more brilliantly above.
Offer the laws which will live through the Roman ages,
only you need not fear the distaffs of the Fates . . .
the centuries which remain to you are subject to no limits,
as long as the earth stands firm and the heaven supports the stars.”⁵⁹*

Hoewel Rutilius zich bewust is van de schade die de Goten en anderen in het Rijk hebben aangericht, lijkt hij een rotsvast vertrouwen in de toekomst van het Rijk te hebben gehad. Hij gaat ervan uit dat het Rijk sterker dan ooit uit de crisis zal herrijzen zodat ze nog eeuwenlang het recht aan de wereld kan geven. Rutilius gelooft bijzonder sterk in *imperium eaterna*.

3. 4 Conclusie

Er is over alledrie de schrijvers geconcludeerd dat de mogelijke ondergang van het Romeinse Rijk ver buiten hun belevingswereld lag. Orosius geloofde dat God het Romeinse Rijk verkozen had om tot het einde der tijden over de bekende wereld te heersen. Olympiodorus was ervan overtuigd dat als men zijn adviezen zou opvolgen het Rijk er weer bovenop zou komen. Rutilius kende geen enkele twijfel dat het Rijk nog eeuwen zou voortbestaan.

---

⁵⁹ Rutilius Claudius Namatianus, *De Reditu Suo, libri I*, 89-96, in: Walter Emil Kaegi Jr., *Byzantium and the decline of Rome* (Princeton, New Jersey, 1968), 86.

Conclusie

Deze paper heeft getracht een antwoord te geven op de vraag: hoe positioneerden de laat-antieke auteurs Olympiodorus van Thebe, Orosius en Rutilius Claudius Namatianus zich in de politiek-religieuze thema's die de plundering van Rome in 410 omringden? Als thema's zijn besproken: de barbaren in het Rijk, goddelijke bescherming van het Rijk en de toekomst van het Rijk.

Het werk van Olympiodorus was in grote mate een advies aan de heersende elite van het Oost-Romeinse Rijk en meer specifiek keizer Theodosius II. Olympiodorus voorzag vrede en een herstel van de West-Romeinse voorspoed als zijn advies werd opgevolgd. Dat advies bestond onder andere uit de suggestie toenadering te zoeken tot de verschillende groepen barbaren in het Rijk, in plaats van hen te blijven bevechten. Daarnaast was hij van mening dat pagane rituelen en objecten een cruciale rol speelden in de bescherming van het Rijk en raadde hij aan dit niet te veronachtzamen.

Orosius schreef zijn werk om de teksten van Augustinus te ondersteunen. Orosius was van mening dat het Romeinse Rijk door God was verkozen om tot de terugkeer van Christus over de aarde te heersen. Daarom zou God tot die tijd de grenzen van het Rijk beschermen. De barbaren die toen door het Rijk trokken waren echter door God binnengelaten om het volk een les te leren. Hoewel Orosius een afkeer had van, met name pagane, barbaren zag hij hen als een werktuig van God.

Rutilius Claudius Namatianus vertegenwoordigt in dit paper de stem van de klassieke Romeinse bestuurder. Hij verachtte Stilicho en de barbaren, hij aanbad de pagane goden en had het volste vertrouwen dat het Romeinse Rijk enkel sterker zou worden door de crisis.

Literatuurlijst

Primaire bronnen:

Paulus Orosius, *Historiae Adversus Paganos, libri VII*, in: Roy J. Deferrari, *Paulus Orosius: The seven books of history against the pagans* (Washington D.C., 1964).

Paulus Orosius, *Historiae Adversus Paganos, libri VII*, in: Mark W. Graham, *News and frontier consciousness in the late Roman Empire* (Ann Arbor, Michigan, 2006).

Photius, *Bibliotheca, Codex 80*, in: Roger C. Blockley, *The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus volume II text, translation and historiographical notes* (Liverpool, 1983).

Rutilius Claudius Namatianus, *De Reditu Suo, libri II*, in: John. Wight Duff, Arnold M. Duff, *Loeb classical library, minor Latin poets, Volume II* (Cambridge, Massachusetts, 1935).

Rutilius Claudius Namatianus, *De Reditu Suo, libri I*, in: Peter Heather, *The fall of the Roman Empire: a new history of Rome and the barbarians* (Oxford, 2006).

Rutilius Claudius Namatianus, *De Reditu Suo, libri I*, in: Walter Emil Kaegi Jr., *Byzantium and the decline of Rome* (Princeton, New Jersey, 1968).

Salminius Hermias Sozomenus, *Sozomenus*, in: Roger C. Blockley, *The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus volume II text, translation and historiographical notes* (Liverpool, 1983).

Literatuur:

Roger C. Blockley, *The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus* (Cambridge, 2009).

Roger C. Blockley, *The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus volume II text, translation and historiographical notes* (Liverpool, 1983).

Alan Cameron, 'Wandering Poets: a literary movement in Byzantine Egypt', *Historia* 14 (1965), 470-509.

Eric H. Cline and Mark W. Graham, *Ancient empires: From Mesopotamia to the rise of Islam* (Cambridge, 2011).

Tim Comell en John F. Matthews, *Atlas van het Romeinse Rijk* (Amsterdam, 1983).

Roy J. Deferrari, *Paulus Orosius: The seven books of history against the pagans* (Washington D.C., 1964).

John. Wight Duff, Arnold M. Duff, *Loeb classical library, minor Latin poets, Volume II* (Cambridge, Massachusetts, 1935).

Greg Forster, *The contested public square: the crisis of christianity and politics* (Downers Grove, Illinois, 2008).

Mark W. Graham, *News and frontier consciousness in the late Roman Empire* (Ann Arbor, Michigan, 2006).

Peter Heather, *The fall of the Roman Empire: a new history of Rome and the barbarians* (Oxford, 2006).

Philip Hughes, *A history of the church*, 3 dln (New York, 1949), I.

Walter Emil Kaegi Jr., *Byzantium and the decline of Rome* (Princeton, New Jersey, 1968).

Michael Kulikowski, *Rome's Gothic wars, from the third century to Alaric* (Cambridge, 2007).

Wolf Liebeschuetz, 'Pagan historiography and the decline of the Empire', in: Gabriele Marasco (red.), *Greek and Roman historiography in late antiquity: fourth to sixth century A.D.* (Leiden, 2003), 177-218.

John F. Matthews, 'Olympiodorus of Thebes and the history of the West (A.D. 407-425)', *The Journal of Roman Studies* 60 (1970), 79-97.

Santo Mazzarino, *The end of the ancient world* (New York, 1966).

Stephen Mitchell, *A history of the later Roman Empire: AD 284–641* (Singapore, 2007).

Angela Pabst, *Divisio Regni, Der Zerfall des Imperium Romanum in der Sicht der Zeitgenossen* (Bonn, 1986).

Edward Arthur Thompson, "Olympiodorus of Thebes." *The Classical Quarterly* 38 (1944) 43-52.

Warren Treadgold. 'The diplomatic career and historical work of Olympiodorus of Thebes' *The International History* (2004), 709-733.

Wim Verbaal, 'Reizen aan de grens: het Iter Gallicum van Rutilius Claudius Namatianus', *Hermeneus* 73 (2001), 146-155.

Joseph Vogt, *The decline of Rome: the metamorphosis of ancient civilization* (London, 1967).

Guiseppe. Zecchini, 'Jerome, Orosius and the Western chronicles', in Gabriele Marasco (red.), *Greek and Roman historiography in late antiquity: fourth to sixth century A.D.* (Leiden, 2003).